

МЕХРИБОНЛИК УЙИ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИНИНГ ЁШ БОСҚИЧЛАРИДАГИ ПСИХОЛОГИК РИВОЖЛАНИШИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР ИЛМИЙ ТАҲЛИЛЛАР

Исламова Дилафруз Бустановна

Ўзбекистон-Финландия педагогика институти
мактабгача таълим факултети ўқитувчиси

Меҳрибонлик уйларидаги ўқувчиларнинг ижтимоий ривожланиши ташқаридаги ўзаро муносабатлар тизими билан алоқанинг етарлича боғланмаган ривожланишига хос қонуниятлар билан тавсифланади: уларда ўзаро муносабатлардаги алоқалар юзаки, асабий, шошилиш ифодаланади. М.И.Лисина, В.С.Мухина, А.М.Прихожан, Н.Н.Толстых меҳрибонлик уйи тарбияланувчиларига хос бўлган эътибор ва меҳр-муҳаббатга бўлган эҳтиёжни ва шу билан бирга конструктив муносабатларни ўрнатишга қодир эмаслигини, катталар билан мулоқотнинг ҳаддан ташқари қадрлилигини қайд этадилар. Мулоқотнинг кам ривожланганлиги ижтимоий компетенциянинг паст даражасига - ижтимоий вазиятларда ҳаракат қила олмаслик, шахсий хусусиятларни тўғри баҳолашмаслик, бошқа одамларнинг хусусиятлари ва ҳиссий ҳолатини билмаслик, бошқалар билан мулоқот қилишнинг адекват усуллари танлаш ва бу усулларни ўзаро таъсир жараёнида амалга оширишга эътиборсиз бўлишларида кузатилади.

М.Ю.Кондратьев қашшоқлашган «очик» ижтимоий тармоқлар ва ёпик гуруҳдаги таълим билан ролли эксперимент ўтказишдаги қийинчиликларга доир хусусиятларни боғлайди¹.

Келинг, ижтимоий-психологик тадқиқотлар асосида ёш динамикасида шахснинг деприватив ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлишини батафсил кўриб чиқайлик.

Илмий адабиётларда кичик мактаб ёши ўсмир ёки ўспиринларга қараганда мактабгача ёшдаги етим болаларни ўрганишга кўпроқ эътибор қаратилганлигини кўрамиз (М.К.Бардышевская, Л.Н.Галигузова, С.Б.Данилюк, И.А.Залысина, Р.И.Канунников, И.А.Коробейников,

¹ Кондратьев М.Ю. Подросток в системе межличностных отношений закрытого воспитательного учреждения. - М.: Федеральный институт социологии образования, 1994.

А.Е.Лагутина, С.Ю.Мещерякова, А.М.Прихожан, В.М.Слущкий, Е.О.Смирнова, Н.Н.Толстых, Л.М.Царегородцева ва бошқалар).

Когнитив ривожланиш. И.А.Коробейников ва В.М.Слущкий етим болалар - мактабгача ёшдаги болалар гуруҳида интернат болалар уйлари тарбияланувчиларининг когнитив соҳасининг юқорида тавсифланган хусусиятларини (бир қатор оғзаки вазифаларда орқада қолиш ва оғзаки бўлмаган интеллектнинг етарли даражада ривожланиши) очиб берганлар.

Ҳиссий-иродавий ривожланиш. Ҳиссий соҳанинг ривожланишида худди олдинги ёшдаги каби тенденциялар сақланиб қолади. Л.Н.Галигузова, И.А.Залысина, С.Ю.Мещерякова, Л.М.Царегородцевлар ҳиссий-иродавий ривожланишни қуйидагича тавсифлайдилар: етим болалар атроф-муҳитга пассив, бефарқ муносабатда бўлишлари билан ажралиб туради; жонли ҳис-туйғулар ва тажрибалар, қоида тариқасида, эртакларни, филмларни, ролли ўйинларни идрок этишга олиб келмайди. А.М.Прихожан ва Н.Н.Толстыхнинг фикрига кўра, мактабгача ёшдаги етим болалар, оилалардаги мактабгача ёшдаги болалардан фарқли ўлароқ, хатти-ҳаракатларни ихтиёрий тартибга солиш ва ўзини ўзи бошқаришнинг сезиларли даражада паст ривожланиши билан ажралиб туради.

Шахс сифатида ривожланиши. В.С.Мухина мактабгача ёшдаги боланинг ғояларида шаклланган «дунё тасвирини» таҳлил қилади. Муаллиф боланинг ғоялари бола жойлашган маданият ва ижтимоий муҳитнинг хусусиятлари таъсири остида шаклланганлигини таъкидлайди. Оилани йўқотиш фожиаси мактабгача ёшдаги етим болани ўтмишига, у оилада яшаган ва ҳамма нарса яхши бўлганига қарашга мажбур қилади. «Ўз тажрибасини бегоналаштириш» каби ҳодиса боланинг ўтмишга қайтиши билан боғлиқ бўлиши мумкин, бунда ҳаётнинг индивидуал эпизодлари ҳаётини воқеаларга айланмайди, ўзлаштирилмайди ва психологик тажрибага киритилмайди. А.Э.Лагутина ва Э.О.Смирнова буни боланинг ҳаракатларида субъектив маънонинг йўқлиги билан изоҳлайдилар: билим ва хатти-ҳаракатларнинг

намуналари расмий, бегона бўлиб қолади ва ҳиссий, субъектив муносабатни келтириб чиқармайди.

Ижтимоий ривожланиш. Бу ерда, худди эрта ёшда бўлгани каби, тадқиқотчиларнинг диққат марказида ҳиссий мулоқотга бўлган эҳтиёжнинг норозилигига қаратилган. Болалар катталарнинг ҳар қандай ташаббусига бажонидил жавоб беришади. Аммо етим болаларни рағбатлантирадиган нарса – бу кучли эътибор ва хайрихоҳликдир. Оилада тарбияланган ушбу ёшдаги болаларга хос бўлган ҳамкорлик, ҳурмат, ҳамдардлик зарурати бу ёшдаги меҳрибонлик уйи тарбияланувчиларига хос эмас (Л.Н.Галигузова, И.А.Залйсина, С.М.Мешчерякова, Э.О.Смирнова, Л.М.Царегородцева).

Тенгдошлар билан алоқалар монотон ва ҳиссиётсиз бўлиб, оилада тарбияланган болалар гуруҳига қараганда камроқ содир бўлади. Л.Н.Галигузова, С.М.Мешчерякова, Л.М.Царегородцева мактабгача ёшдаги болаларнинг тенгдошлари билан муносабатларини куйидагича таърифлайдилар: рақобатчилар ёки рақиблар кўринишида бўлиб, лекин шериклар ва ўртоқлар сифатида эмас².

Бу ёшдагилар учун етакчи фаолият тури бўлган ва ижтимоий ривожланиш даражасини акс эттирувчи ўйин мактабгача ёшдаги етим боланинг энг оддий фаолият тури - ўйин манипуляцияси ҳисобланади.

Бошланғич мактаб ёшидаги ўқувчиларда когнитив ривожланиш ўрганилганда уларда мактабгача ёш давридаги болаларга хос визуал-самарали ва визуал-мажозий фикрлашнинг нотекис ривожланиши фикрлаш хусусиятларида сақланиб қолар экан (И.А.Коробейников, А.М.Прихожан, В.М.Слуцкий, Н.Н.Толстых). Бироқ, ўртача умумий ақл коэффициенти ёш нормасига мос келади.

Ҳиссий-иродавий ривожланиш. Меҳрибонлик уйи ўқувчилари ўртасида ўзаро муносабатлар меъёрларини билиш уларга оғзаки ва ҳақиқий хатти-ҳаракатларда риоя қилишга олиб келмайди. Л.П.Выготский, А.М.Прихожан, Н.Н.Толстыхнинг сўзларига кўра, ҳуқ-атворда тажовузкор тенденциялар сезиларли даражада намоён бўлади,

² Галигузова Л.Н., Мешчерякова С.Ю., Царегородцева Л.М. Психологические аспекты воспитания детей в домах ребенка и детских домах // Вопросы психологии. - 1990. - № 6. - С. 21.

бошқаларни айблаш истаги, ўз айбини тан олишни истамаслик ҳолатлари оила фарзандларидан кескин фарқ қилади.

Мактабгача ёшдаги етим болаларнинг ўз-ўзини ва ўз хатти-ҳаракатларини ихтиёрий равишда тартибга солишдаги нуқсонлар мактаб ёшидаги болаларни ўз ҳаракатларини мустақил равишда режалаштириш ва назорат қила олмасликда ҳам намоён бўлади, бу А.М.Прихожан ва Н.Н.Толстых томонидан олиб борилган тадқиқотларда қайд этилган.

Шахс ривожланиши. Н.К.Радица ўз тадқиқотларида ёш ўқувчилар дунёси тасвирининг таркибий қисмлари ҳақидаги билимларни кенгайтириш мақсадга мувофиқлигини алоҳида кўрсатиб ўтади. Ёш мактаб ўқувчилари – етим болаларнинг ўзини ўзи қабул қилиши оиладаги болаларнинг ўзини ўзи қабул қилишига қараганда анча пастлиги яққол кузатилган.

Ижтимоий ривожланиш. Меҳрибонлик уйидан мактабга келган болаларнинг илгари катталар билан мулоқот жараёнларида олинган ва қопланмаган нуқсонлари таълим фаолиятида намоён бўлади. Л.Л.Крючкованинг фикрича, мулоқотга бўлган эҳтиёжда наоён бўладиган умидсизлик катталар билан мулоқот қилиш истаги билан бир вақтнинг ўзида кичик мактаб ўқувчилари, мактаб-интернат ўқувчиларининг уларга нисбатан тажовузорлигида намоён бўлади.

Амалга оширилган ишлар орасида ёш олимлар (С.В.Дрокова, Т.И.Дьяконова, Ю.Б.Евдокимова, Н.Н.Касьянова, Н.Н.Крыгина, С.Н.Крыгина, О.Г.Мотовилин, С.Н.Сатышева, О.В.Соловьева, Е.Г.Трошихина, Е.В.Цокало, С.В.Щеголева.) томонидан олиб борилган илмий изланишлар тадқиқотларнинг катта қисмини ташкил этади.

Ўсмирлик ёши (11-15 ёш) онтогенез даврида болаликдан катта ёшли одамга айланиш (ўтиш) давридир. Бу 19-асрдан бошлаб ривожланишнинг алоҳида даври сифатида ажратилган. Ўсмирлик даврининг чегаралари ўрта мактабнинг 4-8-синфларидаги болаларнинг таълим олишига тўғри келади ва 11 ёшдан 15-16 ёшгача бўлган ёшни қамраб олади.

Бу ёш даврида инсоннинг ақлий фаолияти воситачилик қилади. Шу сабабли, кичик ўсмирларнинг индивидуал ёш хусусиятлари улар яшаётган ва ривожланаётган маданий-тарихий муҳит, ундан келиб

чиқадиган таълим ва тарбия шароитлари билан боғлиқ бўлиб, вақтинчалик фазовий хусусиятга эга. Масалан, Пиажетнинг фикрича, мантикий операциялар болаларда фақат 11-12 ёшда ривожланади. Л.А. Венгер, П.Я. Галперин, Д.Б. Элконин, В.В. Давидов тадқиқотларида таълим шароитлари ўзгарганда, болаларнинг ёш чегаралари ва ақлий ривожланиш шакллари ҳам ўзгарганлигини кўрсатиб ўтганлар³.

Шундай қилиб, кичик ўсмирларнинг индивидуал ёш хусусиятлари қуйидагиларга боғлиқ:

- организмнинг биологик ривожланиш хусусиятларига;
- маданий-тарихий муҳит уларнинг ўсиши ва ривожланиши соҳаси сифатида;
- таълим ва тарбия шарт - шароитларига;
- индивидуал ривожланиш захираларига. Бундан ташқари, индивидуал ёш хусусиятларини ривожлантириш жараёни прогрессивдир.

Ўғил болалар ҳам, қизлар ҳам дўстларига, тарбиячиларига, ўқитувчиларига биринчи тажрибалари ҳақида гапиришдан қўрқишади, улар устидан кулишларидан қўрқишади. Ва улар бу воқеликда кўпинча ҳақдир⁴.

Ёш ўсмирнинг фаоллиги кичик ўқувчиларники билан бир хил эмас. Энди уни фаолият жараёни эмас, балки мақсад ва унинг натижаси ўзига жалб қилади. У хаёлпараст, романтикага айланади. У ўз тажрибаларида, қизиқишларида киришимли, фаол, қувноқ, кейин бирдан сушт, пассив, маънос бўлиб қолиши тез-тез кузатилади⁵.

Ёш ўсмирлар биров заиф ва жуда сезгир бўладилар. Улар фақат ўзларида бўлган, аммо бошқа ўртоқларида йўқ нарсаларни, кийимларни кўз-кўз қилишни яхши кўрадилар. Эрта ўсмирлик даврида «кичик гуруҳлар» нинг шаклланиши жуда фаолдир⁶.

Шундай қилиб, кичик ёшдаги ўсмирларнинг ақлий ривожланиши муаммосини ўрганиб умумлаштирган ҳолда, биз уларнинг қуйидаги ёш хусусиятларини қайд этамиз: тенгдошлар гуруҳида муносиб мавқега бўлган эҳтиёж; чарчоқнинг кучайиши; ҳақиқий дўстга эга бўлиш истаги;

³ Подросток и семья: Хрестоматия / Сост. Райгородский Д.Я. - Самара: БАХРАХ, 2002. - 656 с.

⁴ Крайг. Г., Бокум, Д. Психология развития [Текст] / Г. Крайг, Д. Бокум. - СПб.: Питер, 2004. - 940 с.

⁵ Майерс, Д. Социальная психология [Текст]: Интенсивный курс: Пер. с англ./ Д. Майерс. - 4-е междунар. изд. - СПб.; М.: Прайм-Еврознак; Олма-Пресс, 2004. - 510 с.

⁶ Психология современного подростка [Текст] /Под ред. Л. А. Ретуш. -СПб.: Речь, 2005. - 400с.

синфда ҳам, кичик жамоада ҳам яккаланиб қолишдан қочиш истаги; синфда «кучлар мувозанати» масаласига қизиқишнинг ортиши.

Меҳрибонлик уйи ва мактаб-интернатнинг бугунги тарбияланувчилари нафақат оиладаги тенгдошларидан, балки «госпитализм»дан азият чеккан болалардан ҳам ўзининг классик (қўпол) шакли билан ажралиб туради. Ота-она қармоғидан маҳрум бўлган ҳолда, улар, қоида тариқасида, мулоқотга муҳтож, шунинг учун қулай шароитларда уларнинг ривожланишини нисбатан тез тузатиш мумкин.

Шахс ривожланиши. Илмий изланишларнинг катта қисми ўсмир ва ўспиринларнинг ўзини ўзи англаши, ўларнинг ўзи ва бошқалар билан муносабати, атрофдаги дунё ҳақидаги қараш ҳамда ғояларини қамраб олади (О.Г.Мотовилин, А.М.Прихожан, Н.К.Радина, Н.Н.Толстых, Э.Г.Трошихина).

Ўсмир томонидан шакллантирилган дунё тасвирида, Н.К.Радина фикрича, атрофдаги воқелик таҳдид ва ғабланишда давом этаётганлиги ифодаланади. Хавфли ва олдиндан айтиб бўлмайдиган дунё етим ўсмирларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳикояларида акс этади. Касаллик ёки ўлим уларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳикояларининг учдан бирида содир бўлади. О.Г.Мотовилиннинг фикрича, ўсмир - ижтимоий етимнинг ўз танаси ҳақидаги тасаввурларида оғриқ ва касалликнинг юз бериш эҳтимоли катта рол ўйнайди⁷.

Ўсмирда салбий ўзини ўзи англашнинг намоён бўлиши, ўзини ўзи қадрлашнинг пасайиши ҳам баъзан ижтимоий мослашувга олиб келади⁸. Ҳиссий соҳада заифлик кучаяди, сезгирлик сақланиб қолади, ҳиссий кўтарилиш (ғайритабиий иштиёқ билан юқори кайфият) депрессия билан алмашинади. Улар ташқи таъсирлар натижасида эмас, балки «мен» ҳолати сифатида амалга оширилади. Ўзининг ташқи кўриниши ҳам, қобилият ва укувлари ҳам жуда оғриқли идрок қилинади, гарчи ҳис-туйғуларни ифодалаш усуллари кенгайиб, яхши назорат қилинсада. Ўсмирлик даврига ўтишда мулоқот яхшиланади, мустақиллик, мувозанат, ўзини ўзи бошқариш пайдо бўлади⁹.

⁷ Мотовилин О.Г. Развитие представлений о собственном теле у детей в условиях семьи и интерната: дис. ... канд. психол. наук. - М., 2001.

⁸ Подросток и семья: Хрестоматия / Сост. Райгородский Д.Я. - Самара: БАХРАХ, 2002. - 656 с.

⁹ Психология современного подростка [Текст] /Под ред. Л. А. Регуш. -СПб.: Речь, 2005. - 400с.

Катталар билан муносабатлар ўзгариб бошлайди. Шу билан бирга, катта мактаб ёши қийинчилик ва можаролардан ҳоли эмас. Бу, биринчи навбатда, ўсмирларнинг жисмоний ва ақлий етуклиги ва уларнинг ижтимоий мавқеи ўртасидаги номувофиқлик билан боғлиқ бўлади¹⁰.

Шундай қилиб, жисмоний ўзгаришлар ўзини ўзи ҳурмат қилиш ва ўзини ўзи кадрлаш туйғусига таъсир қилади. Оддий ўзгарувчанлик диапазонининг ўсмир учун номаълумлиги сабабли бу ҳолат ташвишга сабаб бўлиши ва ўткир зиддиятли вазиятларга, тажовузкор ёки депрессив хатти-ҳаракатларга, хатти-ҳаракатларнинг бузилишига ва ҳатто сурункали неврозга олиб келиши мумкин.

Муаллифнинг Ф.И.Ш.	Исламова Дилафруз Бустановна
Шаҳар	Самарқанд
Иш жойи	Ўзбекистон-Финландия Педагогика институти, Мактабгача таълим
Илмий даражаси, илмий	Ўқитувчи-мустақил изланувчи
Мақола номи	Меҳрибонлик уйи тарбияланувчиларининг ёш босқичларидаги психологик ривожланишининг хусусиятларига
E-mail	dilafruz.islamova@inbox.ru
Телефон	998 90 604 93 66

¹⁰ Психология современного подростка [Текст] /Под ред. Л. А. Регуш. -СПб.: Речь, 2005. - 400с.